

The Greek Review of Social Research

Vol 118 (2005)

118 Γ´

Κωνσταντίνα Σαφιλίου, Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος, 2004, Οι μικροί γεωργοί στην Ελλάδα: Ποιοι θα επιβιώσουν και πώς, Αθήνα, ΕΚΚΕ/Gutenberg

Γιώργος Παππάς

doi: [10.12681/grsr.9521](https://doi.org/10.12681/grsr.9521)

Copyright © 2016, Γιώργος Παππάς

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Παππάς Γ. (2016). Κωνσταντίνα Σαφιλίου, Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος, 2004, Οι μικροί γεωργοί στην Ελλάδα: Ποιοι θα επιβιώσουν και πώς, Αθήνα, ΕΚΚΕ/Gutenberg. *The Greek Review of Social Research*, 118, 169–173. <https://doi.org/10.12681/grsr.9521>

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΥ

από τον Γιώργο Παππά

Κωνσταντίνα Σαφιλίου, Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος, 2004, *Οι μικροί γεωργοί στην Ελλάδα: Ποιοι θα επιβιώσουν και πώς*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών/Gutenberg, ISBN 960-01-1022-0, 427 σελ.

Το βιβλίο *Οι μικροί γεωργοί στην Ελλάδα: Ποιοι θα επιβιώσουν και πώς* υπογράφουν οι Κωνσταντίνα Σαφιλίου και Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος. Την πρώτη ακολουθεί ένα πλούσιο βιογραφικό που παραπέμπει σε μια εξίσου πληθωρική επιστημονική, ακαδημαϊκή, ερευνητική και συγγραφική παρουσία. Το διδακτικό της έργο σε πανεπιστήμια των Ηνωμένων Πολιτειών, του Καναδά και της Ευρώπης, η πολύπλευρη ερευνητική της δραστηριότητα και ενασχόληση κυρίως με αγροτικά αναπτυξιακά προγράμματα σε ΗΠΑ, Ευρώπη, Αφρική, Ασία και Κεντρική Αμερική καθώς και η συγγραφική της εμπειρία εγγυώνται ανάλογο αποτέλεσμα και για την έρευνα που ιχνογραφείται στο βιβλίο που προαναφέραμε. Η συνεισφορά του Απόστολου Παπαδόπουλου τόσο στη διεξαγωγή της συγκεκριμένης έρευνας όσο και στη συγγραφή του βιβλίου είναι επίσης ιδιαίτερα σημαντική. Η εμπειρία του σε θέματα που αφορούν το αγροτικό πεδίο κατατίθεται στη μελέτη, ενώ επισφραγίζεται και από το γεγονός ότι έχει εκλεγεί επίκουρος καθηγητής με γνωστικό

αντικείμενο τη γεωγραφική και κοινωνική ανάλυση του αγροτικού χώρου στο τμήμα Γεωγραφίας του Χαροκόπειου Πανεπιστημίου.

Οι 427 σελίδες του βιβλίου, που συνεκδόθηκε από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών και από τον εκδοτικό οίκο Gutenberg, είναι κατανοητές σε οκτώ μέρη όπου συνολικά περιέχονται δέκα επτά κεφάλαια, καθένα από τα οποία συνοδεύεται στο τέλος από βιβλιογραφία-αναφορές. Οι πολυάριθμοι πίνακες και τα διαγράμματα που εμπλουτίζουν το κείμενο παρέχουν λεπτομερή στοιχεία στον ενδιαφερόμενο, ενώ το «Ευρετήριο εννοιών» στις πέντε τελευταίες σελίδες είναι τόσο λειτουργικό όσο και χρήσιμο.

Η παρουσίαση που ακολουθεί δεν πραγματοποιείται κατά κεφάλαιο, αλλά υπό μορφή συνολικής θεώρησης του θέματος, με έμφαση στα κυριότερα σημεία και συμπεράσματα που προέκυψαν από την έρευνα, παρακάμπτοντας κάποιες αδυναμίες του βιβλίου καθαρά «τεχνικού» χαρακτήρα, οι οποίες ούτως ή άλλως δεν επηρεάζουν την ουσία.

Η έρευνα στην οποία βασίζεται το βιβλίο χρηματοδοτήθηκε από το ευρωπαϊκό πρόγραμμα TSER (Targeting Socio-Economic Research) και διεξήχθη υπό την αιγίδα του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών. Εξετάζει δε με πρωτογενή στοιχεία την καινούργια δυναμική που διαμορφώνεται τα τελευταία χρόνια στις οικογενειακές γεωργικές εκμεταλλεύσεις, δυναμική που αλλάζει ριζικά το σχήμα της ελληνικής γεωργίας. Αναδεικνύει το διαφοροποιημένο ρόλο των γυναικών γεωργών που για πολλά χρόνια παρέμεναν αφανείς μέσα στην οικογενειακή γεωργική εκμετάλλευση και παρουσιάζονταν μόνο ως βοηθοί των ανδρών. Η έρευνα έγινε το 1998-99 όταν η εφαρμογή των κανονισμών της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (ΚΑΠ) ήταν κάπως πιο συστηματική, ενώ μετά τη σύσταση του Μητρώου Αγροτών, το 1997, άρχισε να ξεκαθαρίζει το τοπίο σχετικά με το ποιοι είναι οι πραγματικοί γεωργοί. Σε μερικές περιοχές της χώρας, τα σημάδια μιας ήσυχης αγροτικής επανάστασης είχαν αρχίσει να διαφαίνονται όσον αφορά τους πολυαπασχολούμενους μικρούς γεωργούς. Στη Λέσβο και τα Χανιά, για παράδειγμα, πολλοί από αυτούς, μη μπορώντας να εγγραφούν ως γεωργοί στο Μητρώο Αγροτών διότι παράλληλα ασκούσαν άλλο επάγγελμα, αναγκάστηκαν να δηλώσουν τις γυναίκες τους ως γεωργούς και να τους μεταβιβάσουν την ιδιοκτησία ή τη μακρόχρονη διαχείριση της γεωργικής εκμετάλλευσης για να μη χάσουν τις γεωργικές επιδοτήσεις.

Οι ερευνητές από τις πρώτες επαφές τους με ενεργούς γεωργούς, άνδρες και γυναίκες, διαπίστωσαν και στα 23 χωριά που ερευνήθηκαν –στην Καρδίτσα, την Εύβοια, τα Χανιά και τη Λέσβο– την ύπαρξη δύο διακριτών αγροτικών πληθυσμών με αρκούτως διαφορετικά χαρακτηριστικά και γεωργικές συμπεριφορές. Ο πρώτος πληθυσμός αποτελείται από πλήρους απασχόλησης γεωργούς που αντιστέκονται στις αλλαγές που επέφερε η ΚΑΠ συνεχίζοντας να παίζουν τον παραδοσιακό ρόλο στη γεωργία. Οι περισσότεροι από αυτούς είναι οι ιδιοκτήτες της γης που την καλλιεργούν μόνοι τους, βοηθούμενοι ελάχιστα από εργάτες ή τη γυναίκα τους την οποία δεν εμπιστεύονται ως γεωργό. Εκπροσωπούν τη γεωργία του παρελθόντος, δεν κατάφεραν να προσαρμοστούν στις κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές και είναι πολύ απαισιόδοξοι για το μέλλον της γεωργίας.

Τον άλλο αγροτικό πληθυσμό αντιπροσωπεύουν οι γεωργοί που προσαρμόστηκαν στην ΚΑΠ με ευελιξία και δημιουργικότητα. Η έρευνα έδειξε ότι στο 90% των εκμεταλλεύσεων αυτού του τύπου ο σύζυγος πολυαπασχολείται, ενώ οι μισοί απ' αυτούς μεταβίβασαν τον τίτλο του γεωργού στη γυναίκα τους. Σ' αυτές τις περιπτώσεις, η γυναίκα απέκτησε επίσημη θέση στην εκμετάλλευση, ως ιδιοκτήτρια και/ή διαχειρίστριά της, πράγμα που της επιτρέπει την ενεργό συμμετοχή της στις αποφάσεις σχετικά με την εκμετάλλευση, ενώ παράλληλα εξασφαλίζει τη

θεσμική ένταξη της στο γεωργικό επάγγελμα. Αξίζει να σημειωθεί ότι σ' αυτές τις εκμεταλλεύσεις οι γεωργικές εργασίες είναι ισότιμα κατανεμημένες μεταξύ ανδρών και γυναικών χωρίς τις προκαταλήψεις που συνδέονται με το ποιες εργασίες είναι κατάλληλες για άνδρες και ποιες για γυναίκες, αφού οι ενταγμένες γυναίκες κάνουν και «αντρικές» εργασίες.

Βέβαια, όπως προαναφέρθηκε, δεν μεταβιβάζουν τη γεωργική ιδιότητα στη γυναίκα τους όλοι οι πολυαπασχολούμενοι άνδρες γεωργοί. Η μεταβίβαση εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το αν η ιδιότητα του γεωργού κατέχει κεντρική θέση στον ορισμό του ανδρισμού τους και από το αν επικρατούν στην περιοχή τους πατροπαράδοτες αξίες για τους ρόλους των γυναικών και των ανδρών, σύμφωνα με τις οποίες οι γυναίκες δεν είναι ικανές ως γεωργοί. Σ' αυτή την περίπτωση, οι πιθανότητες των γυναικών να ενταχθούν θεσμικά στο γεωργικό επάγγελμα είναι ισχνές, εφόσον οι άντρες είναι προσκολλημένοι σ' αυτή την ιδιότητα –αν όχι ουσιαστικά, τουλάχιστον τυπικά– και εφόσον η τοπική κοινότητα δεν αποδέχεται τη γυναίκα ως γεωργό αναγνωρίζοντας μόνο τον άνδρα, άσχετα από το βαθμό συμμετοχής της γυναίκας στην εκτέλεση των γεωργικών εργασιών – έστω και αν ασχολείται μ' αυτές πιο πολύ από τον σύζυγο.

Τα δεδομένα που προέκυψαν από την έρευνα έρχονται να συμπληρώσουν προηγούμενες μελέτες, ιδίως όταν αυτές περιορίζονταν μόνον στον αγροτικό

πληθυσμό των ανδρών που απασχολούνται πλήρως στη γεωργία καταλήγοντας στον περιθωριακό ρόλο των γυναικών στο συγκεκριμένο τομέα. Προς επίρρωση της εγκυρότητας των ερευνητικών δεδομένων, οι συγγραφείς παραπέμπουν στα στατιστικά στοιχεία της απογραφής Γεωργίας/Κτηνοτροφίας 1999-2000, σύμφωνα με τα οποία σε όλη τη χώρα ανάμεσα σε τέσσερις κατόχους γεωργούς συναντάται μία γυναίκα.

Με βάση τα αποτελέσματα καταδεικνύεται επίσης ο αποκλεισμός των μικρών γεωργών, ανδρών και γυναικών, από κρατικές παροχές και επιδοτούμενα προγράμματα. Πρόκειται για αποκλεισμό που μένει αθέατος, γιατί τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία δεν αναφέρουν το μέγεθος του αγροτικού κλήρου. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι τα περισσότερα μέλη των γεωργικών συνεταιρισμών που μελετήθηκαν είναι μεγάλοι γεωργοί παρά το ότι η πλειονότητα των γεωργών σε όλα τα χωριά είναι μικροί γεωργοί. Στην προκειμένη περίπτωση, ο μηχανισμός αποκλεισμού δρα με τρόπο ώστε οι μικροί γεωργοί να περιθωριοποιούνται και τελικά αρκετά συχνά να αυτοαποκλείονται από τους συνεταιρισμούς νιώθοντας ότι τα συμφέροντά τους δεν εξυπηρετούνται, δεδομένου ότι οι μεγάλοι γεωργοί που διοικούν τους συνεταιρισμούς παραβλέπουν τα προβλήματα και τις ανάγκες τους. Ένας άλλος μηχανισμός αποκλεισμού που επισημαίνεται είναι η αποξένωση των μικρών γεωργών από τους γεωπόνους, επειδή η χαμηλή εκπαίδευση των πρώτων, σε

συνδυασμό με τα πενιχρά οικονομικά τους, απομακρύνει τη δυνατότητα πρόσβασης τους τόσο στην ενημέρωση όσο και στην αγορά λιπασμάτων και φυτοφαρμάκων. Αυτή η αποξένωση τους στοιχίζει συχνά τον αποκλεισμό από τη γεωργική επιμόρφωση και από την ένταξη σε επιδοτούμενα γεωργικά προγράμματα.

Η σοβαρή έλλειψη γεωργικής επιμόρφωσης για όλους τους γεωργούς, αλλά πολύ περισσότερο για τους μικρούς και τις γυναίκες γεωργούς, τονίζεται ιδιαίτερα στο βιβλίο, ενώ γίνεται λόγος και για την ύπαρξη ηλικιακών και μορφωτικών διακρίσεων, οι οποίες έχουν σοβαρές επιπτώσεις, ιδίως για τις γυναίκες, δεδομένου ότι οι περισσότερες είναι πάνω από 40 ετών και έχουν μόνο πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, οι μικροί γεωργοί δεν είναι δυνατόν να εκσυγχρονιστούν και να γίνουν ανταγωνιστικοί – πόσο μάλλον οι γυναίκες γεωργοί που βιώνουν αμεσότερα τη διάκριση.

Ένα άλλο σημείο που υπογραμμίζεται είναι ότι μικρές γεωργικές εκμεταλλεύσεις που στηρίζονται μόνο στο γεωργικό εισόδημα του συζύγου είναι ιδιαίτερα ευάλωτες. Αυτού του είδους οι εκμεταλλεύσεις δεν μπορούν πλέον να θεωρούνται ως οικογενειακές όταν οι ρόλοι των μελών της οικογένειας είναι αδιαφοροποίητοι. Η εξατομίκευση του διαχειριστικού ρόλου και της συνεισφοράς των ανδρών και των γυναικών σε γεωργικές εργασίες και σε εισόδημα αποτελεί συνθήκη *sine qua non* για τη μελέτη τόσο της δυναμικής

των μικρών γεωργικών εκμεταλλεύσεων όσο και των πιθανοτήτων επιβίωσής τους. Από την έρευνα διαφαίνεται ότι η κατάλληλη στρατηγική επιβίωσης απαιτεί ευελιξία σχετικά με τους ρόλους των δύο φύλων στη γεωργία, συνεργασία και πολλαπλή συνεισφορά των δύο συζύγων. Ουσιαστικά, επιβίωση σημαίνει ευελιξία ρόλων και ισότητα φύλων. Η ισότητα όμως στην οικογένεια προϋποθέτει επίσης αντίστοιχη προσαρμογή της αγροτικής πολιτικής και των κοινοτικών αναπτυξιακών προγραμμάτων.

Το βιβλίο ολοκληρώνεται με τη διατύπωση προτάσεων που συνοψίζουν τόσο την προβληματική των συγγραφέων όσο και τα ευρήματα που επεξεργάστηκαν. Συγκεκριμένα, οι γυναίκες μπορούν να θεωρούνται αυτοδύναμα άτομα στη γεωργική εκμετάλλευση και όχι άτομα εξαρτημένα από τον άνδρα, έτσι ώστε το εισόδημα του συζύγου που προέρχεται από την εξω-γεωργική του εργασία να μην αποτελεί, όπως συχνά συμβαίνει τώρα, τροχοπέδη στη συμμετοχή των γυναικών γεωργών στα επιδοτούμενα προγράμματα γεωργικού εκσυγχρονισμού. Οι υπεύθυνοι για τη χάραξη και την εφαρμογή της γεωργικής και αγροτικής πολιτικής της χώρας όπως και οι υπεύθυνοι για την εφαρμογή των αναπτυξιακών αγροτικών προγραμμάτων χρειάζεται να αναγνωρίσουν τη διευρυμένη συνεισφορά των γυναικών που είναι ενταγμένες θεσμικά στο γεωργικό επάγγελμα ως μία μεριζοντα στρατηγική επιβίωσης των μικρών γεωργικών εκμεταλλεύσεων.

Είναι απαραίτητο η γεωργική εκπαίδευση να γίνεται στα χωριά και όχι στις επαρχιακές πρωτεύουσες, όπου η μετάβαση και παραμονή ιδίως των γυναικών για τέσσερις και πέντε εβδομάδες αποδιοργανώνει τις ίδιες και τις οικογένειές τους. Είναι γεγονός ότι στις περισσότερες χώρες του κόσμου, ακόμη και στις τριτοκοσμικές, η εκπαίδευση σε θέματα οικιακής οικονομίας δεν αντικαθιστά πια την τεχνική γεωργική εκπαίδευση για τις γυναίκες γεωργούς. Το περιεχόμενο της εκπαίδευσης των αγροτών και αγροτισσών δεν πρέπει να καθορίζεται από το φύλο τους, αλλά να αποτελεί συνισταμένη των ενδιαφερόντων τους και των ευκαιριών που υπάρχουν στην περιοχή για γεωργική και αγροτική ανάπτυξη. Τέλος, οι υπάρχοντες γυναικείοι αγροτουριστικοί και αγροβιοτεχνικοί-οικοτεχνικοί συνεταιρισμοί, που δεν φαίνεται να ωφελούν πραγματικά τις αγρότισσες με τη συνηθισμένη παρασκευή και πώληση γλυκών του κουταλιού και τσίπουρου, είναι ανάγκη να αντικατασταθούν από καθαρά αναπτυξιακά προγράμματα. Σ' αυτή την προσπάθεια, οι τοπικοί αναπτυξιακοί οργανισμοί και οι τοπικές ομάδες δράσης οφείλουν να απεγκλωβιστούν από αδιέξοδα στερεότυπα σχετικά με τους παραγωγικούς ρόλους των γυναικών και να εφαρμόσουν καινοτόμα προγράμματα που μπορούν να οδηγήσουν στην πρόοδο

όλων των μελών της αγροτικής οικογένειας.

Οι μικροί γεωργοί αποτελούν την πλειονότητα των Ελλήνων γεωργών και δεν είναι δυνατόν να τους εξαφανίσουμε με το πρόσημα της μη ανταγωνιστικότητας. Η αγροτική πολιτική της Ελλάδας χρειάζεται μια νέα περιφερειακή πολιτική με όραμα και στρατηγική, διαφοροποιημένη κατά περιοχή και βασισμένη σε θεσμικό πλαίσιο που κινητοποιεί τον ανθρώπινο παράγοντα και τον ιδιωτικό τομέα.

Μέσα από το βιβλίο αναδύονται ιδέες, συμπεράσματα και προτάσεις που προσφέρονται στους αρμόδιους για τη χάραξη αγροτικής πολιτικής, στους υπεύθυνους για την εκπόνηση και εφαρμογή των αναπτυξιακών αγροτικών προγραμμάτων, στους μελετητές και ερευνητές του αγροτικού χώρου, στους σπουδαστές που ενδιαφέρονται σε συναφείς επιστήμες. Προσφέρονται όμως και στον πρωταγωνιστή της υπόθεσης, τον Έλληνα αγρότη, ο οποίος, όταν αξιοποιήσει τη γνώση που πηγάζει απ' αυτή τη μελέτη, θα μπορέσει να παρέμβει αποτελεσματικότερα και να επηρεάσει τις αποφάσεις των αρμόδιων φορέων. Προσφέρονται, τέλος, ως έναυσμα και αφετηρία για περαιτέρω διερεύνηση του θέματος.

Γιώργος Παππάς

ΕΛΕ Β' Βαθμίδας
Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών